

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 378:34(477+4)

DOI 10.36919/3041-1149(Print).2.2024.09-19

В. К. Антошкіна,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри права

email: v.antoshkina@e-u.edu.ua

ORCID ID 0000-0003-2136-3073;

С. С. Цуканов,

аспірант кафедри права,

ПВНЗ «Європейський університет»

email: tsukanov@e-u.edu.ua

ORCID ID 0009-0000-5064-2114

ЮРИДИЧНА ОСВІТА ТА ЮРИДИЧНА ПРОФЕСІЯ: СУЧАСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

Пошук оптимальної національної моделі юридичної освіти, яка б слугувала надійним базисом юридичної спеціальності та відповідала викликам сьогодення, досі триває. Органи управління освітою, представники юридичних шкіл і професійної спільноти, погоджуючись щодо наявності проблемних моментів у цій сфері, тим часом не можуть дійти загальноприйнятого консенсусу щодо напрямів її подальшого розвитку. Усвідомлюючи потребу в продовженні дискусії про підходи до підготовки правників та умови допуску їх до професійної діяльності, автори статті пропонують своє бачення вирішення ситуації. Аналізуючи успішний досвід деяких держав, вони визначають ті моменти, на які маємо орієнтуватися в нашій країні, як-от: більше уваги до профорієнтації та залучення до навчання осіб, які усвідомлюють місію юридичної професії; розведення в часі теоретичного навчання та практичної підготовки; забезпечення чесних і прозорих механізмів доступу до практичної діяльності. Особливу увагу авторами приділено питанням подальшої трансформації юридичної освіти та професії, пов'язаної зі стрімким розвитком сучасних інформаційних технологій.

Ключові слова: юридична освіта, юридична професія, концепція сучасної юридичної освіти, трансформація юридичної професії.

Постановка проблеми та її актуальність. У сучасному світі право – це більше ніж просто відображення суспільних відносин, адже являє собою їх основу, координує соціальну поведінку, інтегрує різні компоненти суспільства, і, зрештою, тримає його згуртованим [1, с. 5], дозволяє розвиватися. У цьому контексті досить актуальним стає питання підготовки висококваліфікованих, добросовісних юристів, які забезпечують формалізацію права й коректне впровадження правових приписів у життя як у середині держави, так і на міжнародній арені. Як підкреслюють автори есе Гарвардської школи права «Юристи як професіонали та як громадяни: ключові ролі та відповідальність у ХХІ столітті», в нашому мінливому та складному світі юристи, здійснюючи свої фундаментальні ролі технічних експертів у галузі права, мудрих консультантів (радників), ефективних лідерів, несуть відповідальність перед своїми клієнтами та зацікавленими сторонами, «системою права», установами, в яких працюють, і суспільством загалом [2]. Враховуючи таку складність завдань, які постають перед представниками юридичної професії, для кожної держави актуалізується питання вибудовування ефективної системи підготовки правників і вироблення критеріїв допуску їх до професійної діяльності.

У реаліях нашої держави це питання ускладнюється тим, що нам потрібно не просто трансформувати нашу систему підготовки юристів у світлі сучасних глобальних перетворень (особливо у сфері інформаційних технологій), а фактично виробити нові підходи до розуміння професії, враховуючи, що Україна розпочала перехід від тоталітарного до демократичного суспільства 1991 року після здобуття незалежності, у зв'язку з чим кардинально змінилися підходи до розуміння місії правників. Ці трансформаційні процеси тривають понад 30 років, і варто зазначити, що на сьогодні зроблена колосальна робота як практиками, так і науковою спільнотою у зазначеній сфері. Одночасно із здобутками і напрацюваннями можемо констатувати, що є певні суттєві проблеми, які стосуються як професії загалом, так і процесу професійної підготовки, що вимагає формування концептуального підходу до подальшого розвитку юридичної освіти саме як базису юридичної професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останнє десятиліття відбуваються активні дискусії щодо пошуку оптимальної моделі підготовки спеціалістів для роботи у сфері права. Ця дискусія навіть загострилася, коли органами управління у сфері освіти була презентована концепція подальшого розвитку юридичної освіти, що обговорювалася на конференціях, круглих столах тощо. Своє бачення щодо реформи вищої юридичної освіти в Україні знайшло відображення в роботах науковців різних закладів вищої освіти, а саме: В. Я. Тацій, В. В. Комаров, А. М. Бойко, В. І. Шакур, Р. А. Майданик, О. О. Кот, С. О. Погрібний, А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький та ін. Також варто згадати роботу «Біла книга з реформування української юридичної освіти», підготовлену й опубліковану німецько-українськими робочими групами, в якій викладено бачення авторів на зазначену реформу з огляду на досвід підготовки німецьких правників. Також декілька років тому Н. А. Бондар захистила роботу на здобуття ступеня доктора філософії щодо історико-правових аспектів юридичної освіти в Україні, що є одним із небагатьох комплексних досліджень у цій сфері [3]. Особливої уваги заслуговує дослідження, проведене С. А. Мудруком, в якому автор аналізує ефективність реформ, впроваджених в юридичній освіті останнім часом, зокрема щодо проведення Єдиного фахового вступного випробування [4].

Також в останні 10 років було проведено ряд інших досліджень щодо визначення різних показників, які характеризують окремі аспекти юридичної освіти (якість теоретичної та практичної підготовки здобувачів, підходи до викладання окремих навчальних дисциплін тощо).

Водночас під час прочитання вищезазначених праць привертає увагу той факт, що перелік проблемних моментів, які є у сучасній юридичній освіті та професії, не викликає суперечностей серед дослідників, а ось бачення щодо їх вирішення не є таким одностайним. До того ж для здійснення більшості реформ потрібні не просто експертні оцінки та загальні рекомендації, а й розроблення чіткого і дієвого механізму їх впровадження та, що також важливо, вкладення певних матеріальних ресурсів, яких нині в державі не вистачає через об'єктивні причини.

До того ж більшість досліджень націлено саме на розбудову системи підготовки спеціалістів, проведення іспитів, але робіт, які б давали уявлення майбутнім студентам про те, що таке бути юристом, як і комплексних досліджень щодо різних аспектів подальшої професійної діяльності, не надто багато. Також дослідники здебільшого фокусуються на формальних аспектах, забуваючи, що основу всього процесу становлять люди, які щодня формують відповідну практику поведінки і взаємовідносин у галузі.

Метою статті є зосередження на питаннях комплексного висвітлення сучасного стану юридичної освіти та профорієнтації, розкриття питань доступу до юридичної професії, локальні й загальносвітові тенденції її подальшої трансформації, оскільки саме в такому взаємозв'язку можливо віднайти рішення проблем у цій сфері. На наше глибоке переконання реформування досліджуваної сфери не може відбуватися ізольовано без змін у загальних підходах функціонування самого суспільства, коли принцип верховенства права буде дієвим у державі. Це дозволить здійснити дійсно якісне перетворення, адже тільки за наявності чітких прозорих справедливих правил і реальних механізмів їх дотримання правова система держави працюватиме на благо всього суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наше бачення проблемних аспектів юридичної освіти були викладені в попередніх публікаціях [5], тому в цій статті основну увагу приділимо таким важливим аспектам, як мотивація студентів та усвідомлений вибір юридичної професії.

Правничі школи не перший рік тримають лідерство щодо заяв вступників, але водночас постійно чуємо нарікання щодо браку висококваліфікованих кадрів у нашій галузі. Чому ж із такої значної кількості випускників, які здобувають відповідну освіту, не сформувався кістяк спеціалістів, які можуть якісно виконувати роботу та, що не менш важливо, виховувати молоді кадри, передаючи свій досвід? На нашу думку, цьому є декілька пояснень і неправильним є підхід, коли основну провину покладаємо на заклади вищої освіти та вимагаємо від учорашніх випускників юридичних шкіл виконання практичних завдань на рівні інших досвідчених практиків. Правничі школи мають дещо інше завдання: 1) надавати базові знання про право та принципи його дії; 2) сприяти розвитку критичного мислення, вміння писати юридичні тексти; 3) формувати поняття стосовно підходів до розв'язання практичних ситуацій (ознайомлення зі знаковими правовими позиціями); 4) формувати вмінням працювати з електронними базами та реєстрами, як і з іншими сучасними цифровими інструментами; 5) допомагати визначитися з подальшою спеціалізацією; 6) підготувати до складання ЄФВВ та ЄДКІ.

Враховуючи це, постає запитання, як же все-таки забезпечити виконання завдання: підготовка спеціаліста з глибокими теоретичними знаннями і водночас навичками здійснювати практичні завдання? Якщо звернутися до прикладу держав, які відомі високою якістю підготовки правників, то варто зазначити декілька моментів, які допомагають їм досягати таких результатів, а саме неупереджений відбір здобувачів із відповідним рівнем здібностей для навчання у закладах вищої освіти та, власне, формування спеціаліста в декілька етапів: перший – опанування теоретичними знаннями в університеті; другий – проходження кількарічної практики під керівництвом досвідчених юристів після завершення навчання в університеті; третє – складання відповідних іспитів поза університетом після двох попередніх етапів для підтвердження теоретичних знань і набутих практичних навичок. Водночас, що є визначальним, проходження практики не носить формальний характер і відбувається або в державних органах або в юридичних компаніях / фірмах, які мають багаторічний досвід у цьому й зацікавлені готувати молодих спеціалістів для себе. Також значущим фактором є і мотивація майбутніх юристів, які знають, що їх гарні показники і сумлінне навчання дозволять їм отримати роботу в найкращих компаніях із конкурентною оплатою праці, а їх доброчесність буде умовою подальшої роботи в професії.

Це саме те, на що нам потрібно звернути увагу під час розробок будь-яких концепцій правничої освіти. Водночас переймати конкретні зарубіжні практики потрібно з обережністю, маючи на увазі, що у багатьох країнах також в останні роки відбувається переосмислення навчальних процесів і правил допуску до професії.

Хотілося б зазначити ще один аспект, який є важливим, але якому не приділяють у нас належної уваги, – пояснення майбутнім здобувачам, що це за професія «юрист», які основні цілі діяльності такого спеціаліста та з яких кроків складається шлях до професійної діяльності. Можливо, розуміючи це, навчатися в юридичні школи йшли б ті молоді люди, для яких це є дійсно покликанням і які мають необхідні для цього психологічні характеристики: впевненість, холонокровність; організованість; можливість фокусуватися; самоконтроль; допитливість; любов до читання; широкий кругозір; вміння виразити себе і свої думки під час розмови; точність; можливість оцінювати ситуацію з усіх боків, а після оцінки робити правильні висновки [6, с. 55–67].

Так, науковець та юрист В. Сущенко звертає увагу на нерозуміння особами, які вступають вчитися на юриста в Україні, основної місії професії та невідповідності очікувань від майбутньої правничої діяльності та її реалій, яка потім ними декларується. Він наводить результати опитування, яке хоча не є цілком репрезентативним, але, на нашу думку, відображає зазначену загальну тенденцію – майже половина опитаних правників під час вступу мріяла про кар'єру адвоката, але тільки незначна частина з них на етапі вступу до університету вважала правничу професію такою, яка має бути присвячена наданню іншим людям саме правової допомоги [7]. Профорієнтація на початковому етапі набуває більшого значення з огляду на існуючу наразі в Україні систему доступу до юридичної спеціальності, яка є досить непростотою і потребує багато зусиль і часу. Якщо порівнювати з іншими країнами, то в більшості з них навчання юридичній професії також є непростим і тривалим, але сам підхід залишає більше можливостей обдумано вибрати спеціальність. Наприклад, в Англії та Уельсі, щоб розпочати свій шлях до кар'єри соліситора або баристера, здобувач може три роки вчитися на бакалавра права, а потім перейти

на наступний етап практичної підготовки поза університетом, а може отримати диплом бакалавра за будь-якої іншої спеціальності та, пройшовши однорічний курс з правової спеціальності, вже після того перейти до практичного курсу та здачі кваліфікаційних іспитів [8]. До того ж в університети вступники потрапляють не в 16–17 років, а трохи пізніше, оскільки складають спочатку іспити в середній школі в 11 класі, а потім упродовж двох років продовжують навчання у старшій школі та складають кваліфікаційні шкільні іспити, так звані A-Levels (скорочено від Advanced levels) з трьох-чотирьох предметів, і тільки після цього відправляють результати цих іспитів в університети для проходження конкурсного відбору. А найпрестижніші юридичні школи до того ж можуть просити надати результати Lnat (The Law National Aptitude Test), тобто тесту, який використовується для оцінки здібностей вступника до вивчення права, як-от здатність розуміти й інтерпретувати інформацію [9]. Також існує можливість стати юристом, не навчаючись в університеті, а працюючи більшу частину часу в юридичній компанії та паралельно проходячи навчання (так зване учнівство) [10]. Що ж стосується навчання в юридичній магістратурі, то для англійських юристів це не є нагальною потребою, адже на цей освітній рівень вступають майбутні науковці, практикуючі юристи, які хочуть поглибити свої знання в певній галузі права, або іноземні студенти.

Також на вебсайтах університетів та інших професійних організацій багато змістовної інформації, яка дає будь-якій особі уявлення про те, що являє собою професія юриста, чи складно вчитися на правника, наводиться статистика за різними аспектами юридичної спеціальності та розміщуються тести, щоб визначитися зі спеціалізацією [11]. Навіть є окремі книги профорієнтаційного спрямування. Наприклад, незмінною популярністю з 2007 року користується книга Ніколаса Макбрайда, яка мала декілька перевидань, «Листи до студента-правника», в якій доступно та професійно пояснюється, що таке право, які якості повинна мати особа, щоб потенційно бути успішною у професії, та як підходити до навчання, якщо вже вступили на омріяний факультет [6].

Повертаючись до наших реалій, варто зазначити, що переважна кількість вступників дійсно не розуміє основних аспектів професії, тому можемо спрямувати певні зусилля, щоб допомогти вступникам вибирати професію усвідомлено та сформувати чітке уявлення про те, які основні обов'язки у таких професіоналів, як суддя, прокурор, адвокат, нотаріус. Також пояснювати умови доступу до професії, які містяться у відповідних законах щодо регулювання зазначених видів діяльності й передбачають: наявність вищої юридичної освіти (другий магістерський рівень), складання спеціального іспиту, який проводиться для кожного виду діяльності окремо, та/або конкурсу на заняття посади й наявність практичного досвіду роботи за спеціальністю. Також вступники мають бути обізнані про інші можливості професійної діяльності у сфері права на посадах помічника судді, помічника адвоката, помічника прокурора, помічника нотаріуса, юридичного / правового радника (юрисконсульта), державного виконавця в державній службі та місцевому самоврядуванні, які також можуть вимагати наявності повної вищої або вищої юридичної освіти (тобто диплома магістра за спеціальностями 081 «Право» та 293 «Міжнародне право») [12] та дають змогу набути необхідний досвід роботи для подальшого кар'єрного зростання. Також ті, хто вирішить навчатися, мають одразу пам'ятати про потребу в підготовці до ЄФВВ та ЄДКІ. Зі свого боку підготовка здобувачів до цих іспитів також обов'язково має бути в порядку денному юридичних шкіл.

Ще один аспект, на який маємо звертати увагу наших здобувачів, – потреба в опануванні іноземними мовами професійного спрямування, зокрема англійською як основної мовою міжнародних інституцій і бізнесу. Поготів враховуючи євроінтеграційні перспективи нашої держави, необхідним буде юридичний супровід впровадження масштабних змін у законодавство, що мають керувати професіонали, які будуть покладатися не тільки на можливості перекладу за допомогою відповідних програм. Також знання мови є можливістю розширити свої варіанти працевлаштування через роботу на юридичні компанії із розвинених країн, які шукатимуть змогу здешевлення вартості своїх послуг через аутсорсинг [13, с. 33].

Наголошуючи про потребу в роз'ясненні професійних обов'язків правників для вступників і здобувачів, маємо зазначити, що у вересні 2023 року Асоціація правників України за сприяння Програми USAID «Справедливість для всіх» розпочала реалізацію проєкту «Підтримка реформи Класифікатора професій, розробка стандартів юридичної професії в Україні» щодо професій судді, прокурора та правового радника (юрисконсульта). Така робота триватиме

близько року та, на думку розробників і за умови реалізації, дасть змогу покращити процедури добору й доступу до цих видів професійної діяльності, а також забезпечить ефективну взаємодію професійних та академічних середовищ з метою забезпечення якості освітньої діяльності й освітніх програм зі спеціальності 081 «Право». Небезпідставно вважається, що зміст освіти має кореспондувати з тими знаннями та вміннями, які потрібні юристу в практичній діяльності наскільки це можливо [14]. Повністю погоджуючись з цим, тільки зауважимо, що знову маємо ситуацію, коли така необхідна робота щодо осучаснення Класифікатора робиться вже після того, як відбулося прийняття інших документів щодо регулювання освітньої діяльності у сфері права, наприклад стандартів вищої освіти за спеціальністю. Це ще раз підкреслює відсутність стратегічного плану розвитку юридичної освіти, бачення поетапного впровадження змін та чіткого розуміння довгострокових наслідків впровадження зазначених змін.

Торкнувшись питання профорієнтації хотіли б звернути увагу на такий аспект, як відсутність у нас унаслідок об'єктивних причин ефективної системи відтворення й підготовки кадрів саме після закінчення університету. Якщо ще в судових органах, прокуратурі внаслідок самої організації такої діяльності відбувається передача досвіду і навчання молодих спеціалістів, то, що стосується юристів у приватному секторі, тут це справа більше випадку та великого везіння знайти досвідченого ментора (наставника), готового передати свої знання. Звернувшись до прикладу США та Британії, бачимо, що важливу роль у навчанні юристів обіймають саме юридичні фірми, які відбирають найкращих випускників для проходження практики й подальшої роботи, передаючи їм досвід, формуючи як спеціалістів [15]. Саме відсутність такого механізму (інструменту) вважаємо одним із найпроблемніших у наших реаліях. Усвідомлюючи це, професійні об'єднання намагаються покращити ситуацію. Так, достатньо успішною є діяльність Національної школи суддів, Національної асоціації адвокатів України, які постійно проводять лекції з проблемних питань та навчання, зокрема онлайн. Також за останні декілька років в Україні з'явилися приватні компанії, які пропонують для здобувачів і практикуючих юристів за плату онлайн-курси різного спрямування: військове право, юридичний супровід в IT-сфері, право інтелектуальної власності, особливості представництва інтересів громадян в Європейському суді з прав людини тощо.

Отже, підсумовуючи наведену інформацію, варто зазначити, що хоча варіантів професійної діяльності у сфері права чимало, але суттєвою проблемою для українського випускника правничої школи стає пошук першого місця роботи, тому свою спеціалізацію він обирає зазвичай не за покликом, а відповідно до того, де зможе розпочати свою професійну діяльність. Зі свого боку правило, що найбільш здібні випускники отримують найкращі можливості працевлаштування, також у наших реаліях часто не працює, як і відсутня абсолютна впевненість у чесному й неупередженому відборі для зайняття відповідних посад, що доводять численні конфліктні ситуації, якими супроводжується багато таких конкурсів. Показовою є ситуація з конкурсом на посади суддів апеляційних судів, коли бажання взяти у ньому участь виявили значно менше претендентів, ніж очікувалося [16], і це за умови того, яку взагалі кількість людей з юридичною освітою готують вітчизняні ЗВО щороку.

Також поряд з цим питанням постає інше – про правила професійної етики й гарантії їх дотримання судьями, прокурорами, адвокатами [17, с. 76–77] та іншими. Якщо суспільство очікує якісних змін в юридичній сфері, то доведені у встановленому порядку випадки недоброчесності й порушення етики правниками мають бути фактором, який припиняє можливість роботи в цій сфері. Визначені законом відповідні органи й інституції, які здійснюють контроль за дотриманням цих правил, не демонструють ефективності в роботі, а система працює у такий спосіб і законодавчі норми сформульовані так, що можливими стають такі ситуації, як поновлення на посаді судді Верховного Суду Б. Львова, який має паспорт громадянина держави-агресора [18].

До того ж у нашій державі пропонувалися певні заходи на законодавчому рівні щодо фактичного усунення від професії частини юристів, які отримували освіту в минулі роки [19, с. 80] до запровадження більш жорстких критеріїв доступу до навчання та професійної діяльності. Відповідні норми так і не були запроваджені через свою суперечливість і неоднозначність. Саме ефективна робота інституцій, які покликані відсікати недоброчесних правників із професії, могла б стати значно простішим і справедливим розв'язанням питання залишення найбільш достойних та обізнаних у професії.

Розглянемо ще одне питання – розвиток і трансформація правничої професії в найближчі десятиліття. У різних публікаціях (статтях і монографіях) триває серйозна дискусія щодо того, як видозміниться правнича професія, особливо у світлі стрімкого розвитку ІТ. Найбільші світові юридичні компанії наймають консультантів, щоб спрогнозувати та підготуватися до викликів, що готує майбутнє як в аспекті організації, форми провадження діяльності, так і з урахуванням глобальних ризиків. Нині бачимо ряд тенденцій, які суттєво впливатимуть на організацію суспільного життя: намагання деяких держав змінити існуючий світовий порядок і правила в міжнародному публічному праві, що зі свого боку зумовлює потребу в переосмисленні старих і пошуку нових формул взаємодії між суб'єктами міжнародного права; наростання соціальної напруги в середині самих країн, зокрема через протистояння еліт і решти громадян та посилення соціальної нерівності; можливості авторитарних режимів здійснювати тотальний контроль за поведінкою громадян із застосуванням цифрових технологій; міграційні кризи, зокрема коли в деяких випадках саме незаконних мігрантів використовують як фактор впливу і шантажу, а рішення щодо протидії цьому не завжди можна знайти, не порушуючи права людини; стрімкий розвиток технологій. Щодо більш специфічних моментів, які визначальні для юридичної професії, то є сама її трансформація з огляду на ширше застосування цифрових інструментів як у навчанні, так і в практичній діяльності; забезпечення доступу до юридичної освіти для різних груп громадян, але без втрати вимог щодо якості підготовки; доступність (фінансова) юридичних послуг, навіть у країнах з високим рівнем доходів населення.

Усі перераховані виклики є досить вагомими і потребують окремого дослідження. У рамках цієї статті зупинимося на одному, але надзвичайно важливому аспекті змін у нашій професії – діджиталізації (цифровізація + автоматизація), що проявляється через використання таких інструментів: електронні документи, електронний цифровий підпис, мобільні додатки для юристів, онлайн-конструктори договорів, аналітичні онлайн-платформи, смарт-офіси юридичних фірм, пошукові бази даних, електронні реєстри, електронні площадки вирішення спорів, юридичні боти тощо [20, с. 21; 21, с. 113]. Чимало юристів в Україні активно використовують певні з перелічених інструментів, як-от: системи аналізу судової практики (IP LEX, Verdictum та ін.) [22]; система підбору актуальної практики в Базі правових позицій Верховного Суду [23]. Також з 2021 року в нашій державі активно впроваджують окремі модулі Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [24]. Зарубіжні юристи також активно застосовують усі ці інструменти. Так, у Великій Британії суддя Апеляційного суду зізнався, що використовував генеративний штучний інтелект ChatGPT для написання судового рішення [25]. Тим часом в Естонії, яка відома своїми ІТ-розробками у сфері державного управління, також анонсували можливість впровадження програмного забезпечення зі штучним інтелектом, яке потенційно може використовуватися для розгляду та прийняття рішень щодо невеликих позовів на суму менше 7 000 євро [26].

Загалом 2023 рік пройшов під знаком згадуваного ChatGPT, але ще 2018 року дослідники декількох університетів із США провели експеримент, в якому найкращі юристи поборолися зі штучним інтелектом, щоб з'ясувати, хто з них більш швидко та якісно впорається з тлумаченням юридичних документів. У підсумку програма виявилася не тільки надто точною (95 % vs 85 % у юристів), а й значно швидкою (26 с vs 92 хв) [27].

Водночас застосування новітніх інструментів, будучи зручними і корисними, має бути усвідомленим і відповідальним. Воно ставить перед усім юридичним співтовариством ряд питань, які потребують осмислення та вироблення правильних відповідей: 1) зменшення кількості робочих місць для юристів [28, с. 94], особливо там, де вони виконували більш технічні функції, та відмова юридичних фірм від прийому на роботу недосвідчених випускників юридичних шкіл, чию роботу також з успіхом можуть замінити ІТ-інструменти; 2) питання щодо того, якою мірою саме професійні юристи мають володіти навиками роботи з відповідними цифровими інструментами і чи це необхідно, як залучати спеціалістів безпосередньо з ІТ-сфери для допомоги в цьому, не порушуючи прав інших осіб [29, с. 226–228]; 3) забезпечення дотримання прав громадян під час обробки персональних даних за умови використання програм і додатків, які застосовуються в роботі юристів; 4) зміна формату пошуку клієнтів, надання послуг, спілкування з клієнтом (споживачем послуг) на онлайн та, відповідно, формування навичок побудови свого професійного профайлу в мережі; 5) потреба в розробці та вивченні новітнього законодавства, зокрема щодо використання ШІ.

Наголошуючи про зазначені цифрові інструменти, які застосовують і будуть впроваджувати для підвищення ефективності роботи в нашій сфері, завжди маємо пам'ятати і про ті ризики, які вони несуть, щоб вчасно їх нівелювати. Показовим є приклад Британії, де активно обговорюється ситуація, коли понад 900 поштмейстерів були притягнуті до відповідальності після того, як несправне програмне забезпечення помилково створило враження, що в їхніх відділеннях не вистачає грошей [30]. Тобто маємо вивчати не тільки позитивні кейси використання новітніх технологій, а й одразу також проблеми, з якими стикаються їх користувачі.

Стрімкий розвиток технологій однозначно призводитиме до подальших значних трансформацій правничої професії щодо форми здійснення та процедур, потребуватиме нових знань, вмінь і підходів [31, с. 38–41]. Це також викличе потребу для юристів, які нині перебувають «на середині» свого кар'єрного розвитку, осучаснювати свої знання та прилаштовуватися до нових реалій, щоб бути конкурентними з молодим поколінням, яке на «ти» з технологіями. Відповідно, такий стан речей є своєрідним викликом і для юридичних шкіл, які мають спрямовуватися не на механічне заучування навчальних матеріалів і вирішення тестових завдань, а на формування базових понять у студентів, навичок критичного мислення, роботи із тими цифровими інструментами, які вже застосовують практики і будуть їх тільки вдосконалювати. Здобувачі мають сприймати свій заклад освіти як місце, в якому дійсно отримують актуальні знання та навички, а не як формальний етап на шляху до професії.

Висновок. Підсумовуючи викладене вище, коротко охарактеризуємо основні моменти щодо сучасного стану й напрямів розвитку правничої освіти та правничої професії в Україні. По-перше, трансформаційні процеси в суспільному житті й технологіях обумовлюють необхідність пошуку оптимальних моделей освітньої та професійної діяльності юристів і не тільки в нашій державі. Водночас можемо орієнтуватися на успішний досвід інших, але також враховувати помилки й ризики будь-яких нововведень. Недалекоглядним є підхід фрагментарного реформування правничої освіти без наявності погодженої концепції, яка пройде широке обговорення й експертизу, ґрунтуватиметься на актуальних даних, буде схвалена представниками юридичних шкіл, професійного співтовариства, державних органів і матиме чіткий механізм поетапного впровадження. По-друге, у процесі проведення реформ в юридичній освіті й організації професійної діяльності маємо чітко розуміти функції та завдання саме закладів вищої освіти й професійного співтовариства в підготовці молодих спеціалістів. У стінах правничих шкіл можна допомогти студенту зрозуміти місію та призначення юристів у суспільстві, сформувати навички юридичного письма, навчити основним підходам під час вирішення практичних завдань, вміню аналізувати судові рішення та розуміти норми законів, допомогти вибрати спеціалізацію для подальшої діяльності. Водночас лише кількарічний практичний досвід роботи на допоміжних спеціальностях під керівництвом досвідчених юристів-практиків дозволить сформувати більш-менш стійкі навички і визначити, чи здатна особа до обраної професійної діяльності. До того ж якщо на державному рівні не буде забезпечено прозорий і чесний відбір для роботи на посадах суддів, прокурорів, у нотаріаті, адвокатурі, державних органах, усі зусилля будуть марними й у студентів не буде стимулу для подальшого професійного розвитку. Щодо всіх недоліків сучасної юридичної освіти, якби це питання було розв'язано вже сьогодні, суспільство мало б якісні зміни в професійному юридичному середовищі. По-третє, подальший розвиток інформаційних технологій зумовлює потребу в переосмисленні підходів до подальшого провадження професійної діяльності всіма юристами, а також осучаснення своїх підходів юридичними школами, щоб не тільки спілкуватись зі своїми здобувачами однією мовою, а й бути для них провідниками нових потрібних знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Tamanaha, Brian Z. Law and Society. A companion to philosophy of law and legal theory. *St. John's Legal Studies Research Paper*. 2009. URL : <https://ssrn.com/abstract=1345204> (дата звернення: 15.12.2023).
2. Ben W. Heineman, Jr., William F. Lee & David B. Wilkins. (2014). Lawyers as Professionals and Citizens: Key Roles and Responsibilities in the 21st Century. URL : https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/Heinemann_Lawyers%20as%20Professionals.pdf (дата звернення: 20.12.2023).

3. Бондар Н. А. Юридична освіта в Україні в умовах глобалізації: історико-правове дослідження : дис. ... доктора філософії зі спеціальності 081 «Право». Суми, 2021. 276 с.
4. Мудрук С. О. Єдине фахове вступне випробування у контексті аналізу регуляторних впливів та ефективності освітньої послуги. Київ, 2021. 176 с.
5. Shevchenko A., Antoshkina V. Modern Legal Education in Ukraine as the Basis of Professional Activity: Problems and Prospects. *Legal Horizons*. 2023. № 2. С. 8–21.
6. Nicholas J. McBride. Letters to a Law Student. 2022. 392 с.
7. Сущенко В. Шлях у правничу професію. *Юридична газета online*. 2022. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shlyah-u-pravnichu-profesiyu.html> (дата звернення: 20.12.2023).
8. The diagram represents the typical paths to becoming a lawyer. URL : <https://www.legalcheek.com/paths-to-becoming-a-lawyer/> (дата звернення: 20.12.2023).
9. What is Lnat. URL : <https://lnat.ac.uk/what-is-lnat/> (дата звернення: 21.12.2023).
10. What is a Legal Apprenticeship. URL : <https://www.lawcareers.net/Starting-Out/Law-Apprenticeships-Guide/WhatIsALegalApprenticeship> (дата звернення: 21.12.2023).
11. Which Area of Law is Right For Me? Quiz. URL : <https://www.thelawyerportal.com/careers/areas-of-law/areas-of-law-quizzes/area-law-quiz/> (дата звернення: 21.12.2023).
12. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 : постанова КМУ від 1 лютого 2017 р. № 53 / Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.12.2023).
13. Susskind R. The End of Lawyers?: Rethinking the nature of legal services. Oxford, 2010. 303 с.
14. Розробка стандартів юридичної професії. Інтерв'ю АПУ з головним експертом проекту Андрієм Бойком. *Юридична газета Online*. 2023. URL : <https://yur-gazeta.com/interview/rozrobka-standartiv-yuridichnoyi-profesiyi-intervyu-apu-z-golovnim-ekspertom-proektu-andriem-boykom.html> (дата звернення: 21.12.2023).
15. Patton P. Large law firms and their role in the educational continuum of lawyers. *Fordham Urban law journal*. 2005. № 1. Pp. 101–111.
16. Конкурс на посади 550 суддів апеляційних судів: «лава запасних» українського правосуддя виявилася на диво короткою. *Судово-юридична газета*. 2024. URL : ud.ua/uk/news/publication/289641-konkurs-na-dolzhnosti-550-sudey-apellyatsionnykh-sudov-skameyka-zapasnykh-ukrainskogo-pravosudiya-okazalas-udivitelno-korotkoy (дата звернення: 10.01.2024).
17. Лапкін А. Гарантії дотримання норм професійної етики суддею, прокурором і адвокатом (на прикладі України). *Political and Legal Studies*. 2022. № 2. С. 76–85.
18. Суддю Львова поновили на посаді у Верховному Суді / Укрінформ : вебсайт. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3811523-suddu-lvova-ponovili-na-posadi-u-verhovnomu-sudi.html> (дата звернення: 10.01.2024).
19. Крижевська О. О., Крижевський А. В. Державна політика у сфері юридичної освіти: актуальні питання. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2020. С. 75–84.
20. Манько Д. Г. Діджиталізація правового регулювання: технологічні алгоритми та електронні документи. *Держава та регіони*. 2020. № 1. С. 18–23.
21. Світлак І. І. Модерні підходи до підготовки кадрів у правничій сфері. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. № 31. С. 107–114.
22. Трофіменко І. Системи аналізу судової практики: аналітичний огляд основних продуктів на ринку (1 частина). *Юридична газета online*. 2023. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/sistemi-analizu-sudovoyi-praktiki-analitichniy-oglyad-osnovnih-produktiv-na-rinku-1-chastina.html> (дата звернення: 10.01.2024).
23. Штучний інтелект у судочинстві: можливості, ризики та межі застосування. 2024. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=YQHLFycVm2o> (дата звернення: 05.01.2024).
24. Рабко Т. Електронне судочинство: сучасні виклики та реалії : посіб. / Вища школа Адвокатури НААУ. Київ, 2024. С. 99.
25. У Великій Британії суддя використав ChatGPT у написанні судового рішення. URL : <https://ms.detector.media/internet/post/32991/2023-09-19-u-velykiy-brytanii-suddya-vykorystav-chatgpt-u-napysanni-sudovogo-rishennya> (дата звернення: 05.01.2024).
26. Park J. Your Honor, AI. URL : <https://hir.harvard.edu/your-honor-ai/> (дата звернення: 05.01.2024).

27. Нейромережа обійшла професійних юристів у конкурсі по тлумаченню документів. URL : <https://ukr.media/science/347756/> (дата звернення: 05.01.2024).
28. Кривицький Ю. В. Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. Вип. 2 (119). С. 90–101.
29. Modernising legal education /edited by Catrina Denvir. New York : Cambridge, 2020. 261 с.
30. Post Office scandal explained: What the Horizon saga is all about. *BBC news*. URL : <https://www.bbc.co.uk/news/business-56718036> (дата звернення: 08.01.2024).
31. Харпів Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ, 2022. 416 с.

REFERENCES

1. Tamanaha, Brian Z. (2009). Law and Society. A companion to philosophy of law and legal theory. *St. John's Legal Studies Research Paper*. URL : <https://ssrn.com/abstract=1345204> (2023, December, 15).
2. Ben W. Heineman, Jr., William F. Lee & David B. Wilkins. (2014). Lawyers as Professionals and Citizens: Key Roles and Responsibilities in the 21st Century. URL : https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/Heinemann_Lawyers%20as%20Professionals.pdf (2023, December, 20).
3. Bondar N. A. (2021). Yurydychna osvita v Ukraini v umovakh hlobalizatsiyi: istoryko-pravove doslidzhennya [Legal education in Ukraine in the context of globalization: a historical and legal study] : dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law». Sumy, 276 [in Ukrainian].
4. Mudruk S. O. (2021). Yedyne fakhove vstupne vyprobuvannya u konteksti analizu rehulyatornykh vplyviv ta efektyvnosti osvith'oyi posluhy [The only professional entrance test in the context of analysing regulatory impacts and efficiency of educational services]. Kyiv, 176 [in Ukrainian].
5. Shevchenko A., Antoshkina V. (2023). Modern Legal Education in Ukraine as the Basis of Professional Activity: Problems and Prospects. *Legal Horizons*. 2, 8–21.
6. Nicholas J. McBride. (2022). Letters to a Law Student. 392.
7. Sushchenko V. (2022). Shlyakh u pravnychu profesiyu [The way to the legal profession]. *Legal newspaper online*. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shlyah-u-pravnychu-profesiyyu.html> (2023, December, 20) [in Ukrainian].
8. The diagram represents the typical paths to becoming a lawyer. URL : <https://www.legalcheek.com/paths-to-becoming-a-lawyer/> (2023, December, 20).
9. What is Lnat. URL : <https://lnat.ac.uk/what-is-lnat/> (2023, December, 21).
10. What is a Legal Apprenticeship. URL : <https://www.lawcareers.net/Starting-Out/Law-Apprenticeships-Guide/WhatIsALegalApprenticeship> (2023, December, 21).
11. Which Area of Law is Right For Me? Quiz. URL : <https://www.thelawyerportal.com/careers/areas-of-law/areas-of-law-quizzes/area-law-quiz/> (2023, December, 21).
12. Pro vnesennya zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 kvitnya 2015 r. № 266 : Postanova KМУ vid 1 lyutoho 2017 r. № 53. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 1, 2017 No. 53 «On Amendments to Resolution No. 266 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 29, 2015» / Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53-2017-%D0%BF#Text> (2023, December, 21) [in Ukrainian].
13. Susskind R. (2010). The End of Lawyers?: Rethinking the nature of legal services. Oxford. 303.
14. Rozrobka standartiv yurydychnoyi profesiyyi. Interv'yu APU z holovnym ekspertom proyektu Andriyem Boykom [Development of legal profession standards. APU interview with chief expert of the project Andrii Boyk]. *Law Gazette Online*. URL : <https://yur-gazeta.com/interview/rozrobka-standativ-yuridichnoyi-profesiyyi-intervyu-apu-z-golovnim-ekspertom-proektu-andriem-boykom.html> (2023, December, 21) [in Ukrainian].
15. Patton P. (2005). Large law firms and their role in the educational continuum of lawyers. *Fordham Urban law journal*. 1, 101–111.

16. Konkurs na posady 550 suddiv apelyatsiynykh sudiv: «lava zapasnykh» ukrayins'koho pravosuddya vyyavylasya na dyvo korotkoyu (2024). [Competition for the positions of 550 judges of appeal courts: the "reserve bench" of Ukrainian justice turned out to be surprisingly short]. *Sudovo-yuridychna Gazeta*. URL : ud.ua/uk/news/publication/289641-konkurs-na-dolzhnosti-550-sudey-apellyatsionnykh-sudov-skameyka-zapasnykh-ukrainskogo-pravosudiya-okazalas-udivitelno-korotkoy (2024, January, 10) [in Ukrainian].

17. Lapkin A. (2022). Harantiyi dotrymannya norm profesiynoyi etyky suddeyu, prokurorom i advokatom (na prykladi Ukrayiny). [Guarantees of compliance with the norms of professional ethics by judges, prosecutors and lawyers (on the example of Ukraine)]. *Political and Legal Studies*. 2, 76–85 [in Ukrainian].

18. Suddyu L'vova ponovyly na posadi u Verkhovnomu sudi. [Judge Lviv was reinstated to his position in the Supreme Court. Ukrinform website]. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3811523-suddu-lvova-ponovili-na-posadi-u-verhovnomu-sudi.html> (2024, January, 10) [in Ukrainian].

19. Kryzhevs'ka O. O., Kryzhevs'kyi A. V. (2020). Derzhavna polityka u sferi yurydychnoyi osvity: aktual'ni pytannya. [State policy in the field of legal education: current issues]. *Actual problems of the state and law* : coll. of science. Odesa. 75–84 [in Ukrainian].

20. Man'ko D. H. (2020). Didzhitalizatsiya pravovoho rehulyuvannya: tekhnolohichni alhorytmy ta elektronni dokumenty. [Digitization of legal regulation: technological algorithms and electronic documents]. *State and regions*. 1, 18–23 [in Ukrainian].

21. Svitlak I. I. (2018). Moderni pidkhody do pidhotovky kadriv u pravnychiiy sferi. [Modern approaches to legal training]. *Legal Bulletin of the University «KROK»*. 31, 107–114 [in Ukrainian].

22. Trofimenko I. (2023). Systemy analizu sudovoyi praktyky: analitychnyy ohlyad osnovnykh produktiv na rynku (1 chastyna). [Systems of judicial practice analysis: an analytical review of the main products on the market (part 1)]. *Legal Gazette Online*. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/sistemi-analizu-sudovoyi-praktiki-analitichniy-oglyad-osnovnih-produktiv-na-rinku-1-chastina.html> (2024, January, 10) [in Ukrainian].

23. Shtuchnyy intelekt u sudochynstvi: mozhlyvosti, ryzyky ta mezhi zastosuvannya. [Artificial intelligence in the judiciary: opportunities, risks and limits of application]. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=YQHLFycVm2o> (2024, January, 5) [in Ukrainian].

24. Rabko T. (2024). Elektronne sudochynstvo: suchasni vyklyky ta realiyi : posib. [Electronic justice: modern challenges and realities: manual] / NAAU Higher School of Advocacy. Kyiv. 99 [in Ukrainian].

25. U Velykiy Brytaniyi suddya vykorystav ChatGPT u napysanni sudovoho rishennya. [In Great Britain, a judge used ChatGPT in writing a judgment]. URL : <https://ms.detector.media/internet/post/32991/2023-09-19-u-velykiy-brytanii-suddya-vykorystav-chatgpt-u-napysanni-sudovogo-rishennya> (2024, January, 5) [in Ukrainian].

26. Park J. Your Honor, AI. URL : <https://hir.harvard.edu/your-honor-ai/> (2024, January, 5).

27. Neyromerezha obiyshla profesiynykh yurystiv u konkursi po tлумаченню документів. [The neural network beat professional lawyers in the competition for interpreting documents]. URL : <https://ukr.media/science/347756/> (2024, January, 5) [in Ukrainian].

28. Kryvyts'kyi YU. V. (2021). Shtuchnyy intelekt yak instrument pravovoyi reformy: potentsial, tendentsiyi ta perspektyvy. [Artificial Intelligence as a Tool for Legal Reform: Potential, Trends and Prospects]. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*. 2 (119), 90–101 [in Ukrainian].

29. Modernising legal education (2020) /edited by Catrina Denvir. New York : Cambridge. 261.

30. Post Office scandal explained: What the Horizon saga is all about. *BBC news*. URL : <https://www.bbc.co.uk/news/business-56718036> (2024, January, 8).

31. Kharari YU. N. 21 urok dlya 21 stolittya (2022). [21 lessons for the 21st century] Kyiv. 416. [in Ukrainian].

V. K. Antoshkina. LEGAL EDUCATION AND THE LEGAL PROFESSION: MODERNITY AND PROSPECTS

The search for an optimal national model of legal education which would serve as a reliable basis for the legal profession and meet the challenges of today is still ongoing. The educational authorities, representatives of law schools and the professional community, while agreeing on the existence of problematic issues in this area, are unable to reach a generally accepted consensus on the directions of its further development. Aware of the need to continue the discussion on approaches to training lawyers and the conditions for their admission to professional practice, the authors of the article offer their vision of how to resolve the situation. Analysing the successful experience of some countries, they identify the points that we should be guided by in our country, such as: more attention to career guidance and involvement of persons who understand the mission of the legal profession; separation of theoretical and practical training; ensuring fair and transparent mechanisms for access to practice. The authors pay special attention to the issues of further transformation of legal education and the profession associated with the rapid development of modern information technologies.

Keywords: legal education, legal profession, concept of modern legal education, transformation of the legal profession.

Стаття надійшла до редакції 5 березня 2024 року